

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Інститут управління, психології та безпеки

Кафедра теоретичної психології

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОНЛАЙН НАВЧАННЯ ТА
КОМУНІКАЦІЇ В СУЧАСНИХ РЕАЛІЯХ**

кваліфікаційна робота

здобувача вищої освіти

освітнього ступеня «бакалавр»

Оксани БІЛЯЄВОЇ

4 курсу денної форми навчання

спеціальність 053 «Психологія»

ОПП «Психологія»

Науковий керівник

кандидат психологічних наук, доцент

Ольга УГРИН

Рецензент

кандидат психологічних наук

Олександра КУЗЬО

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

«05» травня 2022 р., протокол № 10

завідувач кафедри теоретичної психології

доктор психологічних наук, професор

_____ **Зоряна КОВАЛЬЧУК**

Львів

2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОНЛАЙН НАВЧАННЯ ТА КОМУНІКАЦІЇ.....	6
1. Особливості онлайн навчання та комунікації.....	6
2. Аналіз ставлення учасників освітнього процесу до дистанційного навчання.....	12
Висновки до 1 розділу.....	19
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОНЛАЙН НАВЧАННЯ ТА КОМУНІКАЦІЇ	20
2.1. Опис методик та процедура дослідження.....	20
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження...22	
2.3. Практичні рекомендації щодо формування позитивного ставлення студентів до дистанційного навчання	36
Висновки до 2 розділу.....	41
ВИСНОВКИ.....	42
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	44
ДОДАТКИ.....	48

ВСТУП

Актуальність дослідження. Наша епоха – це перехід суспільства від постіндустріального до інформаційного. Освіта має орієнтуватись на технологіях, які формують в учнів уміння вчитися, оперувати й управляти інформацією, швидко приймати рішення, пристосовуватись до потреб ринку праці. В умовах традиційних форм та методів навчання учні та студенти, отримуючи інформацію пасивно, не вміють самостійно її здобувати, а також застосовувати практично те, що знають.

Сучасні освітні стандарти орієнтують на перехід від навчання як процесу, в якому учень або студент є об'єктом впливу педагога, до навчання, в якому учень чи студент стає активним суб'єктом з правом самостійного вибору умов та засобів володіння необхідними компетентностями, а педагог виконує роль партнера в комунікації з учнями, фасилітатора й організатора навчання. Механізмом перетворень, що полягають у перенесенні акценту з вчителя на учня та його інтереси й потреби, стає реалізація технологій онлайн навчання, що передбачає створення комфортного освітнього середовища і системи комунікацій, які забезпечують необмежений доступ до необхідної навчальної інформації.

Практика застосування дистанційного навчання і його перспективи у світлі подій останнього часу стали однією з найбільш актуальних проблем для сфери освіти й усіх тих, хто так чи інакше в неї залучений. Суспільство опинилося в ситуації прискореного і частково спонтанного пошуку нових способів і практик взаємодії. Хоча, потрібно відзначити, що сили, які набирають тенденції соціокультурної трансформації повсякденних комунікативних практик стали орієнтиром в даній ситуації.

Про онлайн навчання говорили вже давно, але воно не мало такого масштабного поширення і торкалося лише частини населення. По суті, зараз ми спостерігаємо подальше становлення практик дистанційної освіти. Цей процес можна розглядати в кількох аспектах: прийняття суспільством в цілому цих практик, відношення суб'єктів освітнього простору до них (школярів, студентів,

педагогів та батьків), корисність нових практик для суспільства, а саме нових можливостей передачі культурного досвіду і, з іншого боку, негативні наслідки їх впливу на процеси соціальної взаємодії і якість освіти.

Важливим аспектом дистанційного навчання є якість освіти, що проявляється позитивному сприйнятті розроблених форм і методів навчання такого формату. Тому на сьогодні є актуальним вивчення відношення учасників освітнього процесу до онлайн навчання в загальному розумінні та особливостей сприйняття студентами, зокрема.

Характеристика ступеня вивчення теми. Проблеми дистанційної освіти та її розвиток досліджували досліджували науковці: М. Мур, Р.Деллінг, Г. Рамблє, Д. Кіган, , А. Кларк, М. Томсон та вітчизняні: О.Андрєєв, Г. Козлакова, І. Козубовська, В. Олійник, А. Хуторський та багато інших. Вивченням теорії установки займались особистості з позицій психологи наукової школи Д. Узнадзе: Ш. Надірашвілі, В. Норахідзе, О. Прангішвілі, Н. Сарджвеладзе, Г. Цінцадзе, Ш. Чхартишвілі, А. Шерозія, П.П. Горностай.

Об'єкт дослідження: онлайн навчання та комунікації.

Предмет дослідження: психологічні особливості онлайн навчання та комунікації.

Мета дослідження: здійснити теоретичне обґрунтування та емпірично дослідити психологічні особливості онлайн навчання та комунікації в сучасних реаліях.

Завдання дослідження:

1. Визначити особливості онлайн навчання та комунікації.
2. Проаналізувати ставлення учасників освітнього процесу до дистанційного навчання.
3. Описати процедуру проведення дослідження та обґрунтувати вибір методик.
4. Здійснити інтерпретацію результатів емпіричного дослідження визначивши особливості ставлення студентів до онлайн навчання.

5. Надати практичні рекомендації щодо формування позитивного ставлення студентів до дистанційного навчання.

Гіпотези дослідження - у студентів, що навчаються у дистанційному форматі навчання в порівнянні зі студентами, які навчаються очно більш виражена мотивація досягнення та характерний більш високий рівень самоактуалізації. Відтак, онлайн навчання має ряд переваг над традиційними формами навчання.

Обґрунтування теоретичного і практичного значення отриманих результатів. Матеріали даної роботи мають досить широкий діапазон свого практичного застосування. Зокрема, вони можуть бути використані у науково-дослідній діяльності – при подальших дослідженнях проблематики; у навчальному процесі – при викладанні психологічних та педагогічних дисциплін. Зібраний фактичний матеріал, узагальнення та висновки можуть використовуватися студентами та психологами з даної тематики та в процесі підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців, орієнтованих на роботу у практичній та віковій психології.

Методи дослідження: аналіз науково-теоретичних джерел з проблеми дослідження, синтез, узагальнення, класифікації, спостереження, опитування, анкетування.

Структура роботи складається зі вступу, двох розділів з підрозділами, висновків до кожного розділу, загальних висновків та списку використаних джерел 38 позиції. Загальний обсяг роботи становить 46 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОНЛАЙН НАВЧАННЯ ТА КОМУНІКАЦІЇ

1. Особливості онлайн навчання та комунікації

Сучасна педагогіка активно вивчає новий феномен, який прямо пов'язаний з інформатизацією та комп'ютеризацією всіх областей людської діяльності. Ефективність організації системи дистанційного навчання залежить від продуктивності взаємодії елементів у системі дистанційного навчання. Незважаючи на тривіальність ідеї, робота з літературними джерелами показує, що не вчені усвідомлюють значущість принципу зворотний зв'язок, що у системі дистанційного навчання відіграє основну роль.

Взаємодія користувача з комп'ютером або комп'ютерними програмами передбачає реакцію машини на команди, що вводяться користувачем, і запити. Така взаємодія має обмежену свободу дій, оскільки процес комунікації визначається програмою чи системою. Ефективність такої комунікації обумовлюється досвідом користувача та якістю інтерфейсу (сукупність засобів та методів, за допомогою яких відбувається взаємодія з складними пристроями та апаратурою).

Характерною рисою взаємодії "людина-комп'ютер-людина" є особливий тип комунікації, який О.М. Богомоллов називає інтеракцією. Така комунікація у процесі виконання певної діяльності здійснюється з метою отримання практичного результату.

Організація процесу такої комунікації має свої особливості, які зводяться до таких параметрів:

- синхронна або асинхронна комунікація, під час якої процес взаємодії здійснюється у зручний для учасників комунікації час;
- використання різноманітних видів подання інформації;
- наявність правил спілкування;

- демократичність та відкритість спілкування;
- лаконічність повідомлень;
- використання спеціальної лексики;
- використання спеціальних символів (смайли, абрєвіатури);
- використання англїцизмів;
- граматичні та лексичні помилки, які допускаються для збільшення швидкості обміну повідомленнями та емоційності мови.

Виділяючи основні сфери застосування технологій з використанням можливостей всесвітньої мережі Інтернет можна розглядати як засіб для отримання та передачі інформації, як засіб комунікації, як засіб навчання та розваги. Таким чином, ґрунтуючись на сфері застосування Інтернету, до класифікації видів діяльності користувачів, яку запропонувала О. Корсунова – пізнавальної, ігрової та комунікативної, [3] на думку О.М. Богомолова, необхідно додати освітню діяльність. [1]

Вільний доступ до інформації в Інтернеті суттєво змінює освітню парадигму та зумовлює зміни не тільки в системі навчання, але й у суспільстві. Організація мережевої комунікації може бути реалізована такими способами:

- групова чи індивідуальна проектна діяльність;
- ведення блогів, щоденників, журналів;
- пересилання завдань та отримання коментарів електронною поштою;
- індивідуальне або групове листування із застосуванням системи миттєвого повідомлення (Instant messaging);
- організація групових та індивідуальних відео чи аудіо конференцій.

Найбільш повно процес інтернет-комунікації відображає модель ефективної міжособистісної взаємодії О.Харґі та Д.Діксона, що включає у собі шість елементів: особистісно-ситуаційний контекст, мета, посередники, відгук, реакція у відповідь, усвідомлення. Відповідно до даної моделі кожен з учасників комунікації переслідує якусь мету взаємодії, властиву його особистості та комунікативній ситуації, що виражається через посередника (комунікативна

стратегія, канал комунікації). По реакції у відповідь учасники комунікації усвідомлюють досягнення мети [6].

Розглянемо, як відрізняються типи дистанційних навчальних технологій та реалізується комунікативна модель, які специфічні властивості реалізуються в залежності від форми та методу проведення заняття.

1) Лекція (відеолекція, прямий ефір з викладачем) обов'язково включає особистість педагога, який взаємодіє з глядачами за допомогою риторичних питань, закликів підібрати свої приклади та надіслати їх у чат викладачеві тощо. Також до лекції включається ілюстративний матеріал або відеоінструкції з виконання тих чи інших завдань. Зворотній зв'язок зі сторони учнів – необов'язковий компонент.

Контекст навчання: отримання/передача структурованої інформації на певну тему. Посередник: інтернет-ресурс, відгук - питання та коментарі як до викладача, так і до учасників групи під час або після лекції у чат. У відповідь реакція - отримання відповіді на питання. Усвідомлення - засвоєння матеріалу та здатність застосувати його на практиці.

Лекція має як синхронний, так і асинхронний характер і містить різні види представлення інформації. Реалізує такий тип навчання, як самонавчання, навчання "один на один" та "один з багатьма" залежно від вибору учнем способу реакції у відповідь.

2) Вебінар - навчальна онлайн-заняття для всієї групи, що включає відповіді на питання учнів, розбір кейсів по пройденому модулю, зміну спікерів (тобто кожен із учнів може повноцінно виступити, таким чином викладач отримує більше уявлення про своїх учнів, а в групі присутній елемент особистого знайомства).

Контекст навчання: отримання/передача оперативної відповіді на питання з певної теми, взаємодія з усією групою та викладачем у форматі онлайн. Посередник: інтернет-ресурс, відгук - питання та коментарі як до викладача, так і до учасників групи в реальному часі за допомогою чату та відеозв'язку.

Відповідна реакція - отримання відповіді на питання. Усвідомлення – засвоєння матеріалу та здатність застосувати його на практиці.

Вебінар має як синхронний (участь онлайн), так і асинхронний характер (перегляд вебінара в записі), і містить різні види подання інформації. Реалізує такий тип навчання, як "один з багатьма" і "багато з багатьма" в залежності від вибору учням способу реакції у відповідь.

3) Практичне заняття. Реалізується в самонавчанні (при самостійному аналізі та виконанні практичного домашнього завдання) та технології дистанційного навчання "один на один" (при перевірці домашнього завдання викладачем тьютором).

Контекст навчання: передача/розбір виконаного домашнього завдання. Взаємодія з розбору домашнього завдання може бути як синхронною (розбір домашнього завдання з відеозв'язку з викладачем), а також асинхронною (одержання зворотного зв'язку за допомогою електронної пошти, чату) Посередник: інтернет-ресурс, відгук - питання та коментарі як від викладача до учня, так і навпаки. Реакція у відповідь - отримання домашнього завдання викладачем, отримання розбору домашнього завдання учням. Усвідомлення - залік практичного заняття, застосування досвіду, отриманого під час практичного заняття.

4) Залік (тестування) – етап самонавчання (перевірка знань автоматичною системою).

Контекст навчання: контроль знань. Носить асинхронний характер. Посередник: інтернет-ресурс, відгук – результат тесту. Реакція у відповідь - задоволення/незадоволення результатом. Усвідомлення - повнота знань або прогалини за темами.

5) Випускна робота (проектний метод) - онлайн-захист проектів для всієї групи, що включає захист проекту учням, відповіді на запитання слухачів.

Контекст навчання: завершальний етап курсу, взаємодія з усією групою та викладачем у форматі онлайн. Посередник: інтернет-ресурс, відгук - питання та коментарі до проекту. У відповідь реакція - відповіді на питання. Усвідомлення

- засвоєння матеріалу, успішний захист чи доопрацювання проекту. Захист проводиться у форматі вебінару і має синхронний характер (участь онлайн), містить різні види представлення інформації. Реалізує такий тип навчання, як "один з багатьма" і "багато з багатьма". Можливий поділ на мікро групи для економії часу учнів. Також можлива реалізація через тип навчання "один на один".

Основним критерієм якісної освіти у системі дистанційного навчання виступає рівень організації зворотного зв'язку між учнями та викладачами. З одного боку можливість доступу до онлайн щоденникам та журналам сприяє розвитку рефлексії, активності та комунікативних навичок, але з іншого боку вимагає від організаторів високо захищений рівень доступу до такої інформації.

Проектна діяльність, на думку А.В. Потьомкіна, розвиває в особистості комунікабельність, колективізм, волю до досягнення результату, вчить презентувати себе в соціумі. [4] Робота над індивідуальним або груповим проектом розвиває не тільки вищеперелічені якості, але також удосконалює пізнавальну активність, уміння визначити проблему, поетапно спланувати перспективу її вирішення, залучити необхідні ресурси, оцінити роботу, проаналізувати допущені помилки, внести зміни для уникнення допущених помилок і презентувати результати своєї роботи.

Більш повний перелік формованих умінь і навичок у процесі проектної діяльності дає І.С. Сергєєв. Вчений вважає, що в результаті роботи над проектом у учнів формуються рефлексивні вміння, пошукові (дослідні) вміння, навички оціночної самостійності, вміння та навички роботи у співпраці, менеджерські вміння та навички, комунікаційні вміння, презентаційні вміння та навички [6]

Використання системи миттєвого повідомлення дозволяє, з одного боку, кожному, хто навчається швидше здійснювати зворотний зв'язок з педагогом та іншими членами процесу навчання, з іншого, педагог може зробити навчання продуктивнішим і побудувати систему навчання так, щоб вона відповідала вимогам та очікуванням кожного учня. Характерною особливістю такої системи навчання є зниження втрати часу та інформації, підвищення контролю за

навчанням, зростання темпів навчання. Процес комунікації, побудований за допомогою системи миттєвого повідомлення, забезпечує ефективний зворотний зв'язок з педагогом та іншими учасниками системи навчання, що збільшує продуктивність кожного учня і, як наслідок, підвищує результати навчання.

Розважальні можливості Інтернету дуже широкі та різноманітні: розважальні портали та сайти, мережеві онлайн ігри, онлайн відео та радіо, мережеві бібліотеки тощо, які можна з високою ефективністю застосовувати у процесі навчання.

Інтернет як важливе джерело зосередження інформації, яка представлена у світовій мережі, необхідно застосовувати в сучасній освіті для розвитку інформаційно-комунікаційної компетентності. Слід враховувати, що процес навчання проходить у специфічному освітньому середовищі та передбачає певну діяльність як з боку викладача, так і з боку учнів. Для досягнення продуктивності електронної комунікації необхідний ефективний зворотний зв'язок, який здійснюється за допомогою Інтернету та програмного забезпечення.

Розвиток Інтернету дозволяє організувати навчання, використовуючи спеціальні програми та відібрати потрібний навчальний матеріал у мережі для реалізації конкретного змісту навчання. З погляду реалізації потенціалу мережного навчання, велике значення має використання у процесі навчання навчальних програм, освітніх порталів, матеріалу, що допомагає організувати та керувати заняттями (мережеві щоденники, журнали, автоматичне складання розкладу тощо).

Таким чином, види комунікації (взаємодія користувача з комп'ютером та комп'ютерними програмами, «людина-комп'ютер-людина», мережна взаємодія через Інтернет) зумовлюють використання тих чи інших технологій підвищення ефективності освіти. У порівнянні з іншими видами комунікацій мережна взаємодія через Інтернет має ширший спектр освітніх можливостей. Використання Інтернету у процесі дистанційного навчання має величезний потенціал, що зумовлює його популярність та зростання кількості учнів, які обирають таку форму навчання.

1.2. Аналіз ставлення учасників освітнього процесу до дистанційного навчання

Сьогодні багато говорять про технології дистанційного навчання. Це не зовсім нове для вищих навчальних закладів України. Так чи інакше ця технологія була втілена в листуванні та екстернат. Різні автори по-різному визначають термін дистанційне навчання, але всіх їх об'єднує одна спільна риса - дистанційне навчання включає такі три компоненти: відкрите навчання, комп'ютерне навчання, комп'ютерна комунікаційна система (Інтернет)[4; 12].

Дистанційне навчання – це технологія, заснована на принципах відкритого навчання, використання комп'ютерних навчальних програм різного призначення та використання сучасної телекомунікаційної інформації для створення освітнього середовища для доставки навчальних матеріалів та спілкування. Ця технологія характеризується тим, що створює особливу навчально-пізнавальну мотивацію, яку створює мережа Інтернет. Дослідники Іван Прокопенко та Світлана Бережна у своїй публікації «COVID-19» заохочують вищі навчальні заклади України впроваджувати інноваційні рішення за відносно короткий термін та запроваджувати дистанційне навчання з використанням різноманітних веб-серверів, платформ, ресурсів та соціальних мереж.

Тому у березні 2020 року кафедра політичних, соціальних і культурних досліджень імені Сковороди Харківського національного педагогічного університету провела онлайн-опитування серед українських студентів та викладачів вищих навчальних закладів на соціально-економічні питання під час пандемії коронавірусу. це опитування дало можливість авторам дослідження виявити труднощі та переваги впровадженого дистанційного навчання, зокрема:

1. технічні проблеми. Реальність така, що не всі вищі навчальні заклади технічно підготовлені, тому лекції та семінари проводилися за допомогою Google Classroom, знання перевірялися за допомогою текстових тестів, підготовка та презентація проектів проводилась через Skype, нові платформи,

ресурси та соціальні мережі (Moodle , Zoom, Skype, Viber, Telegram і Messenger). А вчителі, як додатковий матеріал, почали використовувати зовнішні системи дистанційного навчання (платформа Prometheus).[5].

2. Проблеми з психічним здоров'ям, при яких учні відчувають відсутність живого спілкування, неможливість повторити пропущені практичні уроки, значне збільшення кількості завдань, брак часу для виконання завдань, зобов'язання виконувати свої сімейні обов'язки щодо перевірки/догляду за молодшими братами і сестрами. тим часом школи закриті на час онлайн-занять, обмежений доступ до комп'ютера, оскільки батьки також переходять на віддалену роботу [24].

3.Вчителі також відзначили неможливість індивідуального консультування студентів, що збільшило час на листування зі студентами, оскільки онлайн-курси дають більш детальний опис домашнього завдання, ніж зазвичай у класі.

4. При цьому, на думку авторів статті, серед позитивних моментів використання дистанційного навчання українські вчителі та студенти відзначають (за даними опитування), що якість дистанційного навчання не поступається якості обличчя - очне навчання. Студенти відзначають розвиток дисципліни та самоорганізації, що дає можливість здобувати освіту у відповідний час і місце та мати рівний доступ до освіти незалежно від місця проживання, стану здоров'я чи соціального статусу.

5. Вчителі вказують на оновлення ролі вчителя, який стає наставником-порадником, координуючи процес навчання та постійно вдосконалюючи власні курси та навички.[22].

Дослідники Стів Браммер і Тімоті Кларк у своїй статті про COVID-19 та управління освітою відзначають, що з поширенням у січні та лютому 2020 року вплив COVID-19 на університети та бізнес-школи відобразився в навчальному році, а студенти стали найбільш вразливими зацікавленими сторонами, а їхні інтереси були в центрі бізнес-шкіл у розробці та впровадженні відповідної політики. [23]. Особливо гостро постало питання про необхідність відправлення

студентів за кордон під час кризи. В той самий час відзначають, що широкий економічний вплив COVID-19 спричинив значну кількість студентів, які переживають важкі фінансові часи, в тому числі іноземних студентів, які застрягли в країні під час пандемії [27].

Науково-педагогічні працівники також зазнали значного тиску з боку COVID-19, оскільки пандемія вимагала найбільшого та найшвидшого зміни методів навчання та оцінювання, які коли-небудь бачили сучасні університети. Це збільшило навантаження на науково-педагогічний персонал і вимагало співпраці між колегами, включаючи навчання програмному забезпеченню та спільну практику. [7].

Дуже важко якнайшвидше скоригувати оцінку, особливо в областях із особливими вимогами до акредитації (наприклад,

Дослідження · та організація онлайн іспитів стали випробуванням на дисциплінованість, чіткість і старанність. Поєднання домашнього завдання та перевірки домашнього завдання з іншими домашніми справами стирало межі між роботою та домашніми справами та збільшувало робочий час та навантаження.

На цьому наголошують і автори, що COVID-19 вніс значні зміни в чіткість і своєчасність зворотного зв'язку від зацікавлених сторін, зокрема студентів і співробітників. Вирішення невизначеності має першорядне значення, особливо під час кризи, і набагато кращий рівень комунікації як з університетів, так і з бізнес-шкіл допоміг скоротити розрив між керівництвом і колегами.

Однією з найприємніших переваг адаптації до COVID-19 був успіх онлайн-зустрічей у Teams або Zoom, які дозволяють працювати у форматі запитань і відповідей, під час яких співробітники діляться вичерпними відповідями про те, що університети можуть отримувати акції під час кризи. Спілкування зі студентами було дещо складнішим через їхній особистий спосіб навчання та необхідність постійно підтримувати та консультувати [23].

Найбільш детально переваги та недоліки дистанційного навчання розглядаються у статті Баришнікової В.В. та Авласенко-Канарович О.О. Одна з головних переваг дистанційного навчання науковці виділяють наступне[3]:

1. Безкоштовний доступ до навчання з будь-якого місця Інтернет, багато онлайн-платформ і навіть університети останнім часом пропонують безкоштовний доступ до своїх курсів, бібліотек, відеолекції, студент може навчатися в будь-якому зручному для нього місці;

2. Гнучкість та адаптивність, курс можна коригувати – змінювати, додавати найновішу інформацію, адаптуватися до потреб студентів та ринку праці;

3. Значна аудиторія (широта охоплення) – якщо зазвичай група студентів в аудиторії становить 10-30 осіб, а на лекціях до 300-500 осіб, то при дистанційному навчанні аудиторія може становити від 1 студента до кількох тисяч;

4. Можливість навчатися в комфортних умовах у зручний для студента час: студент має цілодобовий доступ до курсу, більшість матеріалу в ньому можна використати формат офлайн;

5. Можливість поєднання навчання та роботи, навчання з іншого предмета, онлайн-курси можуть використовуватися не тільки студентами, але й робітники, які хочуть підвищити свою кваліфікацію, навіть домогосподарки;

6. Можливість навчання учнів з обмеженими можливостями, тобто дистанційне навчання можна ефективно використовувати для розвитку інклюзивної освіти;

7. Індивідуальний темп навчання, який обирає сам студент: На більшості курсів студент має можливість планувати час навчання та навчатися у зручному для нього темпі навчання;

8. Зменшення загальних витрат на навчання (необхідність утримання відповідних приміщень, комунальних послуг, значної кількості допоміжного персоналу (охорона, прибирання) тощо);

9. Індивідуальний підхід до кожного учня: Сучасні методи та форми дистанційного навчання дозволяють студенту безпосередньо контактувати з викладачем за допомогою різноманітних засобів дистанційного навчання, що не завжди можливо при їх використанні. Традиційне навчання, коли вчитель викладає перед великою аудиторією у 100 і більше студентів фізично не може звернути увагу на кожного з них, у дистанційному навчанні вчитель може використовувати різні типи зворотного зв'язку від кожного учня [6];

10. Зручність для вчителів: викладачі можуть витратити більше часу безпосередньо на навчальний процес, заповнювати дистанційний контент та проводити дослідницьку діяльність, тому що вчителю не доведеться витратити час на дорогу на роботу, крім роботи у звичній домашній обстановці. Набагато комфортніше, викладач також може брати участь у процесі дистанційного навчання також у відрядженні чи на конференції [3].

Основні недоліки дистанційного навчання на думку вчених належать:

1. Відсутність прямих контактів вчитель-учень: під час дистанційного навчання деякі форми обходяться без прямого контакту між викладачем і студентом, наприклад, деякі онлайн-курси використовують відеолекції або текстові матеріали, а тестовий контроль як перевірку засвоєння знань, що може призвести до психічного дискомфорту та почуттів. студентів, які взаємодіють лише з інформаційною системою, а не з живою людиною.

2. Необхідна внутрішня мотивація до навчання та суворі самодисципліна для вирішення цієї проблеми в процесі дистанційного навчання, за кожним студентом закріплюється вчитель або «вихователь», який допоможе йому навчатися, тримаючи під контролем важливі терміни та мотивує студентів до навчання [17];

3. Проблема аутентифікації та ідентифікації користувача, не завжди можна визначити, чи виконав учень завдання чи пройшов тест, особливо при асинхронному навчанні;

4. Недостатні практичні навички як викладачів, так і студентів для роботи з сучасними платформами дистанційного навчання;

5. Відсутнє «емоційне забарвлення» процесу передачі знань, що є сильною стороною більшості кваліфікованих викладачів традиційної освіти;
6. Відсутній розвиток комунікативних навичок, активованих особистим контактом;
7. Відсутність соціальної взаємодії, навчання стає більш індивідуальним [24].

Таким чином, 15 відбувається відмова від дистанційного навчання небажання вчителів здійснювати навчальний процес шляхом дистанційного навчання, а також небажання дітей та батьків дистанційно отримувати освітню інформацію та системи оцінювання. Це створює дисбаланс в освітньому середовищі. Мотивація студентів відіграє важливу роль у дистанційному навчанні їх здатність до самоорганізації. Особливу роль сьогодні відіграють і навички роботи з інформаційними технологіями.

Метою впровадження дистанційного навчання у ВНЗ є організація якісного навчального процесу «на дистанції» з використанням новітніх засобів інформації та комунікації та відкритого доступу до освітніх ресурсів. Ця форма навчання може швидко адаптуватися до вимог інформаційного суспільства та підготувати майбутніх спеціалістів. У поєднанні з традиційними формами дистанційне навчання у вищих навчальних закладах може надати широкий спектр освітніх послуг як першокурсникам, так і студентам, щоб розвинути необхідні навички та вміння для здобуття майбутньої професійної діяльності та підвищення кваліфікації вчителів.

Висновки до 1 розділу

У сфері освіти дедалі більше значення займає онлайн навчання, поступово нарощуючи свій потенціал. Це пов'язано з тим, що у суспільстві важливими критеріями ефективності отримання знань є, економія часу, гнучкість і якість освіти. За всіх позитивних переваг, у дистанційної системи освіти є і слабка сторона - спілкування та зворотний зв'язок. Більшість систем створювалися не з метою навчання, а самоосвіти учнів. Іншими словами учень (студент) отримує

базис знань у вигляді електронних книг, лабораторних практикумів та систем тестування знань. Це дає основу подальшого самостійного вивчення. Однак такий односторонній підхід без діалогу між викладачем та студентами не дає можливості повноцінно освоювати матеріал, обмінюватись думкою та доповнювати інформацію.

Вирішенням такої проблеми є засоби комунікацій. Перспективність та затребуваність засобів комунікацій у дистанційному навчанні очевидна. Розвиток інформаційних технологій, необхідність більшої гнучкості освіти, якості та збереження даних потребують нових підходів. Відео та голосові конференції, а також комплекс асинхронних засобів комунікацій сприяють встановленню міжособистісного діалогу безпосередньо один з одним, з можливістю публічного обговорення та залучення до дискусії кожного з учасників процесу. Це сприятливо позначається на подачі та освоєнні матеріалу, а також зміцненню дисципліни та особистісних якостей.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОНЛАЙН НАВЧАННЯ ТА КОМУНІКАЦІЇ

2.1.Опис методик та процедура дослідження

Для психологічної оцінки ефективності дистанційного навчання ми виявили критерії для опитування. А для того, щоб дати цю оцінку, ми використовували різні методи. Методи дослідження – це методи та засоби, за допомогою яких вчені отримують достовірну інформацію, яка потім використовується для створення наукових теорій і практичних рекомендацій. [10].

Дослідження проходило кілька етапів.

1 етап - виявлення критеріїв, якими можна будувати висновки про ефективність дистанційного навчання.

2 етап – виявлення ставлення до цих критеріїв.

3 етап - порівняння традиційної та дистанційної форм навчання за даними критеріями.

4 етап – складання рекомендацій щодо підвищення ефективності дистанційного навчання.

Існує безліч підходів до оцінки ефективності тієї чи іншої форми освіти [17].

Як ефективним буде будь-який вид дистанційного навчання, залежить від багатьох чинників, до них можна віднести такі, як:

- ефективна взаємодія здобувача освіти та вчителя, незважаючи на те, що вони розділені відстанню;
- використання педагогічних технологій;
- ефективність розроблених практичних матеріалів та способів їх доставки;

➤ ефективний зворотний зв'язок.

Тому ефективність дистанційного навчання залежить від організації та методичної якості використаних матеріалів, і навіть навички задіяних вчителів процесу [7].

Крім того, є ряд характеристик, які має бути притаманні будь-якому виду дистанційного навчання, тому його можна вважати не менш ефективно: дистанційне навчання передбачає більш глибоке та детальне планування діяльності учнів, їх організація; ясно ставити завдання та навчальні цілі; доставка необхідних навчальних матеріалів.

В емпіричній частині дослідження були використані такі методи: спостереження, інтерв'ю, анкети; психологічні методи: анкетування та особисті анкети.

Дослідження проводилося зі студентами дистанційної форми навчання у кількості 100 осіб вищого навчального закладу. У порівнянні особистісних характеристик студентів очників та студентів дистанційного навчання ми зробили вибірку по 50 чоловік. На першому етапі дослідження було проведено спостереження, опитування студентів для виявлення критеріїв, за якими можна судити про ефективність дистанційного навчання. На другому етапі - їхнє ставлення до цих критеріїв. Тако ми використали методику САТ.

Поняття самоактуалізації синтетичне, воно включає всебічний і безперервний розвиток творчого і духовного потенціалу особистості, максимальна реалізація всіх його здібностей, адекватне сприйняття інших, світу та свого місця в ньому, багатство емоційної сфери та духовного життя, високий рівень психічного здоров'я і моралі.

Самоактуалізаційний тест (САТ) (Алешина та ін., 1987) дозволяє визначити ціннісну орієнтацію, гнучкість поведінки, сенситивність по відношенню до себе, самоповагу і самоприйняття і т. д.

САТ вимірює самоактуалізацію за двома базовими та рядом додаткових шкал. Базовими є шкали компетентності у часі та підтримки. 12 додаткових шкал складають 6 блоків – по дві в кожному. Кожен пункт тесту входить до однієї або

більше додаткових шкал і, як правило, до однієї базової. Таким чином, додаткові шкали фактично включені в основні, вони складаються з тих же пунктів. Подібна структура тесту дозволяє діагностувати велику кількість показників, не збільшуючи при цьому значною мірою обсяг тесту.

U-критерій Манна-Уїтні (U-тест Манна-Уїтні) – Непараметричний статистичний критерій оцінки. Відмінності між двома зразками на рівні будь-якої вимірюваної характеристики кількісно. Дозволяє побачити різницю у значенні параметра між невеликими вибірками.

Нас також цікавило питання про особливості ефекту дистанційного навчання та розвиток особистості та мотивації учнів. З цього приводу ми вивчили різниця між денним і дистанційним навчанням з кола особистісних характеристик (самоактуалізації, ступеня суб'єктивного контролю) та мотиваційні аспекти (мотивація успіху, мотивація навчання).

Психологічне дослідження «думка студентів про форму дистанційного навчання» - це фіксація та відстеження ряду показників думок студентів. Питання дистанційного навчання. Цілі соціологічного дослідження: Визначення актуальності дистанційного навчання сьогодні; визначити, які освітні пропозиції можна реалізувати в дистанційному навчанні; Зрозумійте переваги та недоліки дистанційного навчання.

2.2. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження

У дослідженні ми виявили, що дистанційне навчання суттєво впливає на особистісний розвиток студентів, за словами студентів, які вчать ся здалеку. За словами студентів, дистанційне навчання суттєво впливає на планування дистанційного процесу навчання, організацію самостійної роботи, вміння працювати з навчальними матеріалами (класифікація, систематизація, аналіз, узагальнення, положення про вивчення дисципліни), вміння формулювати думки на письмі, розвиток пізнавальної активності, творчого мислення тощо.

Опитування про ефективність дистанційного навчання представлені в Таблиці 2.1.

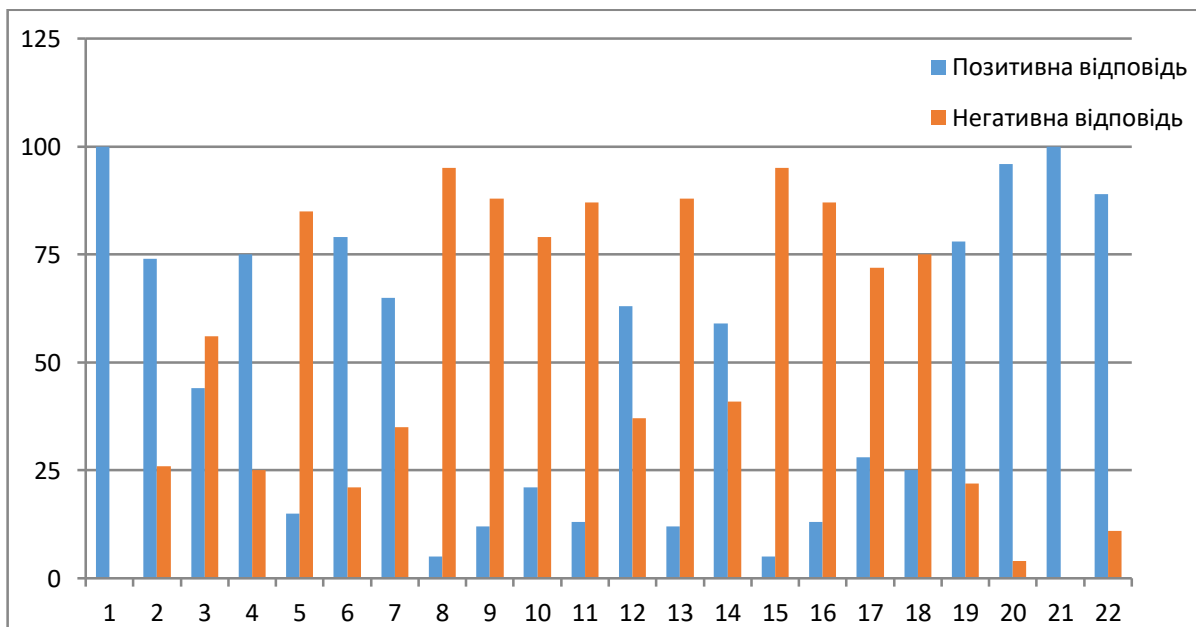
Таблиця 2.1

«Ефективність дистанційного навчання»

№ п/п	Критерії	Позитивне ставлення в %	Негативне ставлення в %
1	Можливість регулювання індивідуального темпу отримання знань	100	0
2	Зручність отримання знань за допомогою онлайн навчання	74	26
3	Постійне спілкування з викладачем	44	56
4	Можливість паралельно з навчанням працювати	75	25
5	Свобода та гнучкість вибору змісту інформації	15	85
6	Доступність інформації поза залежності від часу і відстані	79	21
7	Використання новітніх технологій	65	35
8	Рівні можливості отримання можливості отримання освіти по матеріальному показнику	5	95
9	Комфортні умови для творчості студентів	12	88
10	Малі матеріальні затрати оренди і оснащення приміщень	21	79
11	Відсутність необхідності викладача дотримання алгоритма педагогічного спілкування	13	87
12	Спрощення системи контролю результатів в процесі навчання	63	37
13	Стимулювання особистісного розвитку	12	88

14	Високий науковий рівень змісту інформації	59	41
15	Еталон для розвитку усного мовлення	5	95
16	Можливість аналізу отриманої інформації в процесі навчання	13	87
17	Укріплення мотивованості професійної освіти	28	72
18	Ступінь досягнення учнями поставлених цілей	25	75
19	Доступ до освіти	78	22
20	Рівень самотійності студентів в засвоєнні навчального матеріалу	96	4
21	Залучення професійних викладачів	100	0
22	Можливість навчання всім категоріям населення	89	11

Отримані дані відзначені на Малюнку 2.1

Малюнок 2.1. «Мотивація до навчання»

Проаналізуємо отримані результати:

Можливість регулювання індивідуального темпу здобуття знань - 100% досліджуваних підтверджують можливість свого темпу навчання. Електронне навчання надає студентам можливість здобувати освіту у вибраному ними темпі. Це веде до зникнення такого поняття як «пропуски матеріалу, що вивчається», що веде до непорозуміння, оскільки, якщо вам потрібно відірватися від вивчення матеріалу через зовнішні проблеми або ви просто не розумієте матеріал, ви зможете повернутися до нього скільки завгодно разів. Індивідуальний темп дозволяє студенту самому встановлювати кількість уроків на тиждень та інтенсивність навчання залежно від бажань та зайнятості.

Студент підлаштовує навчання безпосередньо під себе та свої можливості. Деякі навчальні заклади надають своїм студентам можливість відкласти навчання на тривалий термін та повертатися до нього без необхідності знову оплачувати освітні послуги.

Зручність здобуття знань за допомогою дистанційного навчання. 74% висловилися про зручність отримання знань. Шанс пройти курс практично в будь-який момент часу та в будь-якому місці. Це значно зручніше, ніж намагатися втиснути процес навчання у свій щільний графік роботи та сидіти у задушливій аудиторії. 26% вважають незручним процес здобуття знань за допомогою комп'ютера.

Постійне спілкування із викладачем - 64% респондента негативно ставляться до нестачі спілкування з викладачем, відсутності можливості проаналізувати отримані знання. Тобто відсутні всі моменти, пов'язані з індивідуальним підходом до навчання та вихованням. А якщо поряд немає викладача, який зазвичай емоційно забарвлює знання та сприяє сприйняттю матеріалу, це, звісно, значний мінус. 44% вистачає спілкування з викладачем на семінарах, через систему IP-хелпінг та телеміст.

Можливість паралельно із навчанням працювати. 12 Навчатися дистанційно можна за адресою кілька курсів одночасно отримати ще один диплом коледжу. Для цього не потрібна відпустка на основному робочому місці, відправитися у відрядження. Є освітні організації, які організація корпоративних

навчальних курсів (підвищення кваліфікації) для працівників компаній і чиновники І тут навчання не перериває трудовий стаж, а вивчені питання можна одночасно застосувати у праці.

75% респондентів вистачає часу *працювати паралельно* з навчанням у ВНЗ, що дає можливість ще у процесі навчання отримати досвід роботи з колективом, досвід спілкування з людьми, можливість отримання самостійного заробітку, уявлення про трудовий процес у цілому, а також можливість отримання стажу за обраною спеціальністю. 25% негативно ставляться до суміщення роботи та навчання. Вважають, що спочатку «набуття якісної освіти - потім хороша робота». Від навчання не має відволікати нічого, головна робота студента – його навчання, здобуття нових знань.

Свобода та гнучкість вибору змісту інформації. 85% опитаних висловилися про обмеженість змісту готовими розробками. 15% – бачать свободу у виборі інформації.

Доступність інформації незалежно від часу та відстані. 79% інформація доступна незалежно від часу та відстані тоді. 21% обмежено отримання інформації у зв'язку з відсутністю електронної апаратури.

Використання новітніх технологій та актуальної інформації. 65 % задоволені введенням у навчання новітніх технологій та постійним оновленням матеріалу. Дистанційне навчання дуже мобільне. Інформація коригується викладачем щодня, отже, студент вивчає актуальний матеріал, стає професіоналом, який знає сучасний ринок. І викладачі, і студенти розвивають свої навички та знання відповідно до сучасних, новітніх технологій та стандартів. 35% незадоволені високою залежністю від технічної інфраструктури. Збій в інфраструктурі може призвести до зниження ефективності або взагалі зриву дистанційного навчання.

Рівні можливості здобуття освіти за матеріальним показником. 5% учасників дослідження влаштовує рівні умови для здобуття освіти. 95% обурені повною відсутністю безкоштовних місць.

Комфортні умови для творчості учнів. 78% студентів незадоволені відсутністю умов підвищення творчих поривів. 12% згодні із твердженням, що дистанційна освіта підвищує творчий та інтелектуальний потенціал. Студент через самоорганізацію, прагненню до знань, уміння взаємодіяти з комп'ютерною технікою та самостійно приймати відповідальні рішення;; бачать сприятливі умови для творчого самовираження студента у процесі засвоєння знань.

Малі матеріальні витрати оренди та обладнання приміщень. 79 % студентів говорять про неможливість створення сприятливого психологічного клімату для успішного навчання.

Відсутність необхідності викладачеві дотримання алгоритму педагогічного спілкування. 87 % збіг думки у тому, що з дистанційної системи навчання повністю відсутні умови оптимального спілкування викладача з учнями. Головним «співрозмовником» у навчанні є комп'ютер. 13% вистачає спілкування з викладачами через листування в інтернеті та телеконференції. Проблеми браку спілкування із викладацьким складом вони не бачать.

Спрощення системи контролю результатів у процесі навчання. 63% вважають, що система оцінки знань (електронні тести) є об'єктивними, оскільки незалежна від викладача та його ставлення до самого студента. Інші 37% говорять про неможливість парціальних оцінок діяльності учасників процесу навчання.

Стимулювання особистісного розвитку. 88% – невідповідність інфраструктури особистості, 12% – дистанційне навчання дає можливість стимулювання особистісного розвитку.

Високий науковий рівень змісту інформації. 59 % студентів вважають науковий рівень змісту інформації високим, 41% – практичну спрямованість інформації недостатньою.

Еталон для розвитку усного мовлення. 95% вважають, що відсутність можливості та вимог викладати свої знання в усній формі може спричинити за собою неякісне засвоєння знань та безліч інших проблем.

Можливість аналізу отриманої інформації у процесі навчання. Більшість студентів відчувають складність аналізу психологічного аспекту процесу навчання.

Зміцнення мотивованості професійної освіти. У 72% студентів знижено мотивацію до здобуття освіти.

Ступінь досягнення учнями поставленої мети. 75% проти 25% говорять про утруднення за такої форми навчання досягнення поставленої мети.

Доступ до освіти. Більшість респондентів вважає дистанційне навчання доступне з будь-якої точки світу - достатньо лише мати комп'ютер та доступ до Інтернету; освіта доступна всім верствам населення без обмеження за станом здоров'я; дистанційне навчання дешевше за традиційне.

Рівень самостійності студентів під час роботи. 95% респондентів свідчать про повну самостійність вивчення нового матеріалу. Великим плюсом у дистанційному навчанні вони вважають за необхідність вчитися цієї самої самостійності, самоорганізації. Все залежить від самого студента, а не від викладача, який завжди об'єктивний. Студент сам обирає темпи навчання, сам вивчає новий матеріал. 5% не вважають, що навчальний процес будується не на повній самостійності студента, який активно співпрацює з викладачами через інтернет.

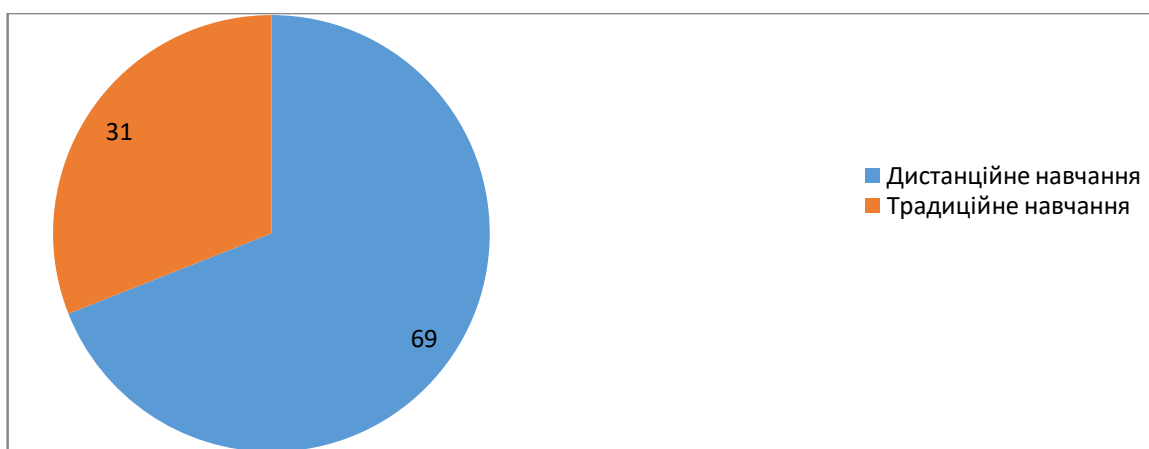
Залучення висококласних викладачів. Форма дистанційного навчання дає можливість залучення висококласних викладачів незалежно від місця проживання. Із цим погодилися всі студенти.

Можливість навчання всіх категорій громадян. 89% вважають, що саме дистанційна освіта підійде будь-якій категорії громадян, чи то молодий, чи старий. І неважливо, в якій частині світу він знаходиться в даний момент, який у нього стан здоров'я та багато інших факторів, які заважають людині здобувати освіту традиційним шляхом.

Дистанційне навчання дає шанс здобути освіту всім. У тому числі людям, віддаленим від великих міст, де є ВНЗ (проте якийсь 11% студентів згадує проблему віддаленості малих міст та поселень, куди новітні технології ще не

встигли «дійти»). Дистанційна форма навчання дозволяє здобути освіту людям, які перебувають у місцях позбавлення волі; людям із фізичними вадами (наприклад, інвалідам); матерям, які перебувають у декретній відпустці. З результатів ясно, що найбільш вираженими позитивними якостями дистанційного навчання, на думку учнів, є незалежність від часу та відстані, спрощення системи контролю, високий науковий рівень інформації, висока самостійність при роботі у вивченні нового матеріалу. Негативними - решта, особливо: матеріальне нерівноправність, відсутність взаємодії з викладачами, відсутність можливості розвитку мови, творчого підходу до вчення.

Таким чином, студенти загалом висловили позитивне ставлення до дистанційного навчання. А при виборі форми навчання (анонімна анкета) між традиційним та дистанційним навчанням 69% респондентів віддали перевагу другому виду навчання, взявши за основу можливість отримання диплома з найменшими витратами матеріальних та інтелектуальних сил (Малюнок 2.2)

Малюнок 2.2. Розподіл респондентів за формами навчання

Якщо порівняти за цими самими показниками традиційну та дистанційну форми навчання, то ми побачимо наступне (див.табл.2.2):

Таблиця 2.2

«Порівняння традиційної та дистанційної форми навчання за заданими показниками»

	Традиційна форма	Дистанційна форма
Зручність отримання знань за допомогою дистанційного навчання	-	+
Критерії	Присутні	Практично відсутні
Можливість регулювання індивідуального темпу отримання знань	Практично неможливо	Є можливість
Використання новітніх технологій та актуальної інформації	Використовуються	Широко використовуються
Рівні можливості отримання освіти по матеріальному показнику	Є бюджетні місця	Бюджетні місця відсутні
Комфортні умови для творчості здобувачів освіти	Присутні	Практично відсутні
Відсутність викладачу дотримання алгоритму педагогічного спілкування	Необхідно дотримуватися алгоритму	Немає необхідності дотримуватися алгоритму
Спрощення системи контролю результатів в процесі навчання	Складний спосіб контролю	Контроль спрощений
Стимулювання особистісного розвитку	+	-
Високий науковий рівень змісту інформації	Не завжди	Постійно оновлюється база
Еталон розвитку усного мовлення	+	-
Можливість аналізу отриманої інформації в процесі навчання	+	Практично відсутнє
Закріплення мотивованості професійної освіти	Постійне укріплення мотивації	Мотивація практично відсутня

Доступ до освіти	Не для всіх категорій громадян	Для всіх категорій громадян
Рівень самостійності в освіті	Середній	Високий
Залучення професійних викладачів	Не завжди є можливість	Є всі умови
Можливість навчання всім категоріям громадян	+	-

Аналізуючи таблицю, можна зробити висновок, що свої недоліки, як і переваги, мають традиційна і дистанційна форма навчання. Тому говорити загалом, що якась із них ефективніша за іншу, не можна. Проте, за окремими показниками, десь ефективніша традиційна, а десь далеко вперед пішла дистанційна форма навчання.

Дистанційне навчання вимагає від студентів високої самостійності та пізнавальної активності. Без того й іншого про ефективність такої форми навчання годі й казати. Тому на другому етапі ми виявили, наскільки самостійними є студенти та наскільки висока їх пізнавальна активність [8].

Самостійність. 43% студентів мають високий рівень самостійності, 32% – середній. 25% - низький рівень (бракує організації їх навчального процесу ззовні, студентів хтось повинен постійно змушувати, спрямовувати, підштовхувати).

Пізнавальна активність. 56% респондентів мають високий рівень пізнавальної активності. Саме ці студенти показують і найкращі навчальні результати. Студенти цікавляться професією, читають додаткову літературу, виявляють інтерес до зарубіжного та вітчизняного досвіду. Ще 27% показують середній рівень пізнавальної активності. За наявності здібностей студентам бракує інтересу до навчання. Їхня активність обмежена рамками програми з навчальних предметів. 17% показали низький рівень пізнавальної активності. Ці студенти мають аморфні пізнавальні інтереси до навчального матеріалу, у навчальному процесі практично не беруть участь і не ставлять жодних питань,

додаткову літературу не використовують.

Деякі дослідження свідчать, що тривалість навчання під час проведення їх у дистанційної формі може скорочуватися на 30 - 40% проти традиційним очним навчанням, а швидкість запам'ятовування матеріалу зростає на 10 - 30%. Необхідно звернути увагу, що ця теза суперечить уявленню більшості людей про дистанційне навчання. Це викликано тим, що, на жаль, сьогодні ринок дистанційного навчання в Україні не встоявся і ми часто стикаємося з неякісним дистанційним навчанням.

Діагностика пізнавальної активності показала, що студенти недостатньо активні. Студенти часто обмежуються лише навчальними заняттями. У вільний час не виявляють інтересу до вчення. Слабким місцем вивчення додаткової літератури. Майже всі обмежуються підручником та конспектами лекцій.

Спочатку проаналізуємо результати, отримані за тестом самоактуалізації САТ. Для того щоб картина профілю особистості, що самоактуалізується студента очного навчання була ясніша, ми проранжували отримані дані. Рівень значущості відмінностей: – $p \leq 0,05$; - $p \leq 0,01$; $p \leq 0,001$; U - U-критерій Манна-Уїтні.

Показники.

1. VII - Самоповага (64,3)
2. III - Ціннісні орієнтації (63,3)
3. X – Синергія (56,3)
4. VI – Спонтанність (56,1)
5. IX - Уявлення про природу людини (55,7)
6. V – Сензитивність (55,4)
7. II - Підтримка (54,3)
8. IV - Гнучкість поведінки (53)
9. XI - Прийняття агресії (52,9)
10. XII - Контактність (52,9)
11. XIV - Креативність (52,1)
12. VIII - Самоприйняття (50,1)

13.XIII - Пізнавальні потреби (50)

14.I - Орієнтація у часі (49,6)

Проранжувавши всі показники за методикою, що проводиться, можна побачити, які з особистісних якостей відповідатимуть за рівень самоактуалізації у цій вибірці - до них відносяться шкала VII - Самоповага, що набрала найвищий бал (64,3), а також шкали III - Ціннісні орієнтації (63,3), X – Синергія (56,3), VI – Спонтанність (56,1), IX - Уявлення про природу людини (55,7). А також – над якими якостями особистості потрібно попрацювати – це шкала XIII – Пізнавальні потреби (50) та I - Орієнтація в часі (49,6).

Аналогічно були проранжовані отримані результати шкалам та у студентів ОН.

1. VII - Самоповага (67,6)
2. III - Ціннісні орієнтації (64,5)
3. I - Орієнтація у часі (59,3)
4. IV - Гнучкість поведінки (59,2)
5. IX - Уявлення про природу людини (58,9)
6. X – Синергія (58,1)
7. VIII - Самоприйняття (57,7)
8. VI - Спонтанність (57,4)
9. XII - Контактність (57)
10. II - Підтримка (56,5)
11. XIV - Креативність (55,6)
12. V - Сензитивність (51,2)
13. XIII - Пізнавальні потреби (51)
14. XI – Прийняття агресії (48,6)

З цього ряду можна бачити, які з особистісних якостей будуть відповідати за рівень самоактуалізації у цій вибірці. До них відноситься шкала VII - Самоповага, що набрала найвищий бал (67,6), а також шкали III - Ціннісні орієнтації (64,5), I – Орієнтація у часі (59,3), IV - Гнучкість поведінки (59,2), IX - Уявлення про природі людини (58,9).

Як видно з наведених вище рядів, у студентів обох вибірок на 1 місці стоїть самоповага, а на другому – ціннісні орієнтації. Це свідчить про те, що як студенти очники, так і студенти, що навчаються онлайн здатні високо цінувати свої переваги, позитивні властивості характеру, поважати себе за них. Відповідно до методики САТ, високий бал за цією шкалою свідчить, по-перше, про здатність суб'єкта жити сьогоднішнім, то є переживати справжній момент свого життя у всій його повноті, а не просто як фатальний наслідок минулого чи підготовку до майбутньої "справжнього життя"; по-друге, відчувати нерозривність минулого, сьогоднішнього та майбутнього, тобто бачити своє життя цілісним. Саме таке світовідчуття, психологічне сприйняття часу суб'єктом свідчить про високий рівень самоактуалізації особистості.

Як показали результати, студенти, які навчаються онлайн, перевершують очників і за таким показником, як гнучкість поведінки ($U=3534$ при $p \leq 0,001$). Середній показник гнучкості у студентів очного навчання 12,72, а у студентів дистанційного навчання – 14,21. Цей показник показує ступінь гнучкості суб'єкта у реалізації своїх цінностей у поведінці, взаємодії з оточуючими людьми, здатність швидко та адекватно реагувати на ситуацію, що змінюється. Гнучкі люди вважають, що емоційне та раціональне в людині не суперечать один одному.

Захищаючи власні інтереси, люди зазвичай не забувають інтересів оточуючих. Зазвичай вони не засмучуються, якщо їм не вдається досягти досконалості в чомусь. Швидше за все, ця різниця обумовлена особливостями технологій навчання. За традиційної системи навчання студенти переважно займають виконавську позицію. При навчанні онлайн студенти постійно шукають нові способи роботи, для досягнення поставлених навчальних цілей вони постійно повинні шукати найефективніші способи їх досягнення. Не менш важливо підкреслити, що вони змушені робити самостійно, а чи не за вказівкою викладачів, тьюторів.

Також нами були встановлені значні відмінності за шкалою самоприйняття ($U=3698$ при $p \leq 0,005$). Це показує, що студенти онлайн навчання (середній

показник дорівнює 12,11) порівняно з очниками (середній показник дорівнює 10,52) краще приймають себе такими, якими вони є, залежно від оцінки своїх переваг та недоліків, можливо, всупереч останнім. Люди з високим показником самоприйняття вважають, що людина повинна спокійно ставитися до того неприємного, що він може почути про інших. Вони рідко замислюються над тим, чи відповідає їх поведінка ситуації. Вони схильні цілком довіряти своїм власним оцінкам. Їм легко змиритися зі своїми слабкостями, і вони не соромляться виявляти свої слабкості перед друзями. Крім того, вони готові змиритися зі своїми помилками.

Крім того, студенти які навчаються онлайн, в порівнянні зі студентами очниками виявилися здатнішими до більш швидкого встановлення глибоких і тісних емоційно-насичених контактів з людьми або, використовуючи що стала звичною в соціальній психології термінологію, до суб'єктного спілкування. Середній показник контактності дорівнює 11,40 в порівнянні з 10,58 у очників (значність відмінностей встановлена на рівні $p \leq 0,05$). Люди з високим показником контактності не хочуть відступати від своїх принципів навіть заради того, щоб зробити щось, за що люди були б їм вдячні. Вони не почуваються зобов'язаними робити все, що від них залежить, щоб у тих, з ким вони спілкуються, був гарний настрій. Їм не завжди необхідно, щоб інші схвалювали те, що вони роблять. Крім того, вони можуть робити щось для інших, не вимагаючи, щоб вони це оцінили. Їм подобається брати участь у спекотних суперечках, дискусіях.

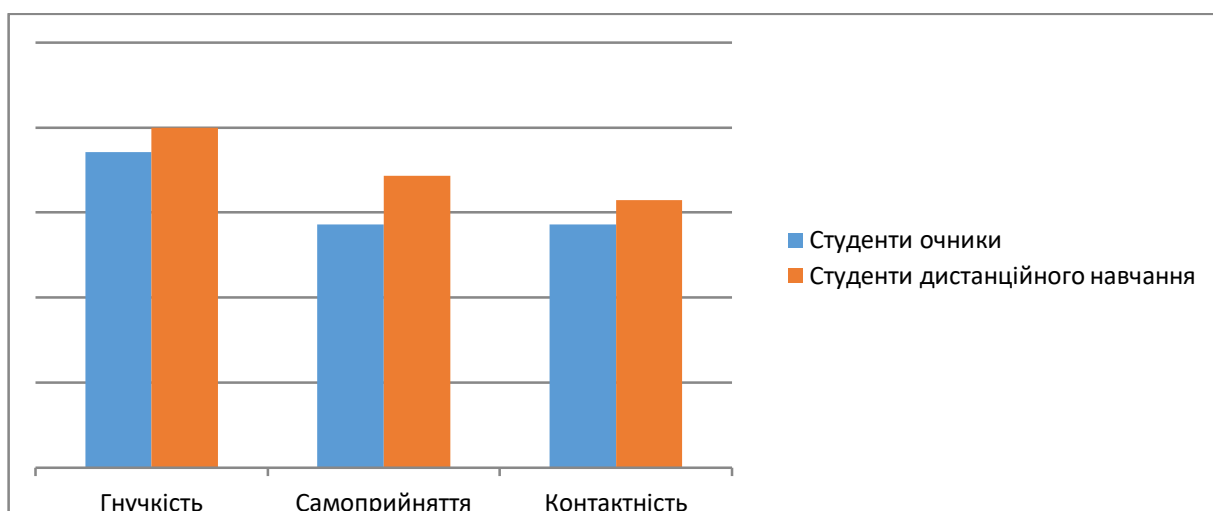

Рис.2.3 . Середні значення прояву показників самоактуалізації у студентів різної форми навчання

Так, онлайн навчання на основі, з одного боку, передбачає високий рівень самостійності, відповідальності, самоконтролю, а з іншого боку, сприяє розвитку даних якостей. Крім того, високий рівень успішності в дистанційному навчанні вимагає і вищого рівня самоактуалізації та саморегуляції. Виходячи зі специфіки навчання, студенти поступово переходять на цінності саморозвитку, самоосвіти, отже, і самоактуалізації.

Відтак, наша гіпотеза про те, ймовірно, що у студентів, що навчаються у дистанційному форматі навчання в порівнянні зі студентами очниками більш виражена мотивація досягнення та характерний більш високий рівень самоактуалізації знайшла своє підтвердження. Відтак, онлайн навчання має ряд переваг над традиційними формами навчання.

В цілому, наше дослідження приводить нас до висновку, що дистанційну форму навчання можна назвати ефективною, але за умови, що дотримуватимуться рекомендацій, про які буде написано у підпункті 2.3.

2.3. Практичні рекомендації щодо формування позитивного ставлення студентів до дистанційного навчання

Можливо цей дидактичний процес, незалежно від використовуваних педагогічних технологій та досліджуваних предметів, має трискладову структуру: фаза мотивації (цілі), фаза власної пізнавальної діяльності учня та фаза управління цією діяльністю.

Ефективність будь-якого типу навчального процесу загалом безпосередньо пов'язана з рівнем мотивації до навчання. Також особливість дистанційного навчання полягає в тому, що не можна форсувати навчання, має бути бажання слухача, а це і є мотивація навчальної діяльності. Формування мотивації та ціннісних орієнтацій є неодмінною складовою розвитку людини.

Тема конкретної діяльності зазвичай мотивується низкою мотивів, які можуть бути суперечливі · Цю величину називають мотивацією.

Робота в групах дає можливість педагогу створити для дитини ситуацію успіху поруч з однолітками. Віртуальний учень може проявити себе. Обговорюйте з ними, подивіться та почуйте їхні думки щодо їхніх досягнень у живому спілкуванні. Традиційними формами мотивації є порівняння та змагання.

Страх, матеріальні стимули, оцінки, прогнози майбутнього, конкуренція, боротьба за домінування - це фактори зовнішньої мотивації, вони нестійкі і часто орієнтовані на негативні сторони особистості (заздрість, марнославство, жадібність). Найтривалішим ефектом є внутрішня мотивація, свідоме і радісне прагнення до пізнання як джерела нескінченного розвитку, самореалізації, пошуку та досягнення супутнього успіху. Таку мотивацію можна назвати пізнавальною мотивацією.

Мотивація · як і характер самої діяльності визначається найважливішим мотивом, який називається домінуючим. Кожен мотив визначається його необхідністю. У цьому випадку мотив може бути чітко зрозумілим або зовсім не усвідомлений. У дітей шкільного віку мотиви навчання часто неусвідомлені і незначні. У дітей шкільного віку мотиви навчання часто неусвідомлені і незначні

Залучення до навчальної діяльності у всесвітній павутині може бути більш актуальним, що можна використовувати при створенні курсів дистанційного навчання. Мета діяльності використовується для формування бажаного навчального мотиву.

Мета діяльності або її бажаний результат є метою діяльності. Зазвичай суб'єкт усвідомлює ціль. Часто мета досягається не відразу, а поступово, розбиваючись на ряд приватних цілей або підцілей. Така фрагментація може відбуватися як на початковій фазі діяльності, так і в її перебігу; Часткові цілі виникають і задовольняються в процесі діяльності.

Таким чином, кожна підціль досягається за конкретних умов, за яких на даний момент відбувається діяльність. З урахуванням цих умов і з максимальною

повнотою довіра до них - запорука успіху будь-якої діяльності. Таким чином, структурування цілей створює мотиваційне поле дій, що покращує якість досягнення цілі.

Слід зазначити, що ступінь усвідомлення потреби освіжити свої знання у різних людей неоднаковий, що залежить від різних аспектів – реальних потреб особистості, віку, середовища тощо. Дорослі школярі часто орієнтуються на прагматичні мотиви вирішення приватних, ситуативних завдань, у підлітків мотиви більш поверхові, часто засновані на ігровій мотивації - дистанційне навчання як нова іграшка. За цих умов особливо важливо вживати спеціальних заходів для стимулювання навчальної діяльності, а підтримувати позитивну мотивацію навчання та створювати сприятливий режим роботи. Необхідно залучати студентів до самостійної навчальної діяльності, імітуючи практику і часто вдосконалюючи вміння аналізувати й синтезувати явища та процеси. Для молоді важливо налагодити комунікацію щодо навчальної діяльності, використовуючи наявні технічні ресурси.

Сучасні інформаційні технології надають учням чітку та відповідну інформацію про їхній успіх у навчанні, підтримуючи їх компетентність та впевненість у собі, стимулюючи тим самим внутрішню мотивацію. Для молоді формування внутрішньої мотивації є важливим аспектом навчання. Учні не завжди мають розуміння комп'ютера як засобу навчання, особливо такого, де пізнавальний процес знаходиться під контролем слухача.

Саме слухач відчуває відповідальність за власну поведінку, пояснює причини свого успіху не зовнішніми факторами (легкість, удача), а власною старанністю і завзяттям. На думку психологів, така схема «невдача – відсутність зусиль» є найкращим способом підтримувати та розвивати мотивацію до навчання. Для молодих людей, поведінка яких спрямована на зміцнення власного «Я» у суспільстві та експериментування з самонавчальними навчальними відносинами, слід вводити поступово.

Початковою мотивацією може бути інтерес до спілкування у всесвітній мережі, загальновідомий факт, що підлітка легше знайти в соцмережі, ніж на

вулиці чи в колі. Ви можете почати з домашнього завдання всесвітньої мережі та особистого контролю, а потім поступово передати контроль у всесвітню мережу. Домашнє завдання може містити елементи дистанційних курсів – посилання на електронні джерела, елементи системи оцінювання, проведення невеликих завдань чи заочних тестів тощо.

Дистанційне навчання як таке не може замінити звичайне спілкування віч-на-віч, але може істотно його доповнити. Після введення елементів дистанційного навчання дітей можна залучати до проектів дистанційного навчання (приклад такого курсу наведено в останньому розділі цієї книги). Таке поступове створення у студентів поля мотивації дистанційного навчання може створити умови для ефективного дистанційного навчання. Крім того, необхідно використовувати прийоми виправлення помилок і вміння розв'язувати задачу. Це усуває одну з найпоширеніших причин негативного ставлення до навчання, якою є невирішення навчальних завдань. Початкові умови повинні надавати суб'єкту можливості для діяльності, яку він може приписувати собі, не просто випадково, і він міг би оцінити, наскільки він використав свої здібності.

Щоб розпізнати мотив виконання, тобто зв'язок між виконанням і масштабом виконання, завдання не повинні бути занадто складними і не надто легкими. Через брак часу на вивчення окремих предметів створити такі умови в рамках денної форми навчання досить складно.

Підтримати реакцію стимулу на навчання можна, створивши ситуацію успішного навчання. Для цього необхідно передбачити градацію навчального матеріалу з урахуванням сфери безпосереднього розвитку для учнів з різною базовою освітою, різними здібностями до виконання розумових операцій та інтелектуального розвитку.

Особливе значення має у створенні позитивної мотивації відігравати здатність керувати пізнавальним процесом.

Кожен учень об'єктивно опиняється в ситуації, коли він не просто читає інформацію з комп'ютера чи підручника, а змушений шукати в ній найголовніше. Тут також слід зазначити, що шкільні уроки не завжди дають такі

можливості. Можливості активного самоконтролю дозволяють слухачеві виявити ступінь невідповідності інформації, що надається для засвоєння, і фактично засвоєної інформації. Процес збереження матеріалу посилюється за допомогою ряду розумових операцій і, зокрема, порівнянь і узагальнень. Цей процес йде по стопах гнучкої короткочасної пам'яті, що дозволяє слухачеві швидко виправити свою реакцію та виправити допущені помилки. Підвищує розумову активність, забезпечує організацію та підтримку уваги.

Загалом використання дистанційного навчання має бути мотивовано самим процесом навчання, його структурою, його цілями та бажаними результатами. Сучасні діти проводять багато часу за комп'ютером, але не всі розуміють, як використовувати його для розвитку своїх навичок. Тому необхідно залучати молодь до навчальної діяльності з простими мотивами досягнення та успіху, оскільки вони забезпечують таке явище, як мотивація навчальної діяльності :

1. Нецікаві, формальні заняття.
2. Неупередженість оцінок, велика їх залежність від суб'єктивної думки вчителя.
3. Перевантаження, надмірна кількість матеріалу та завдань.
4. Відсутність чіткого, прямого зв'язку тем із роботою, інтересами, особистими цілями слухача.

Тому цих помилок слід уникати, щоб зберегти баланс між навчанням і спілкуванням. Коли комунікація стає пріоритетною, може з'явитися нова онлайн-спільнота, але якість викладання та навчання втрачається. У цьому випадку учні перехоплюють ініціативу і вчитель не допускається до виконання основних завдань, інакше вчитель буде домінувати як домінуюча фігура, а учні просто випадуть з навчального процесу без особистого контакту. Крім того, об'єктивність взаємин між учасниками навчального процесу є важливою передумовою довірчих стосунків та побудови реального навчального шляху учнів.

Висновки до 2 розділу

Відтак, за результатами анкетування ми визначили, що онлайн навчання за правильної організації має свої переваги перед традиційними формами навчання: поєднання навчання та роботи, вільний вибір часу навчання, економічність даного процесу, тощо. Але від студентів вимагається високий рівень самоорганізації.

Отже, в результаті дослідження студентів очного та дистанційного навчання за рівнем самоактуалізації, можна зробити такі висновки, що студенти очного та дистанційного навчання перевищують середні показники за всіма шкалами тесту самоактуалізації. Однак у студентів, які навчаються онлайн показники самоактуалізації за шкалами вище студентів очного навчання. Крім того, у студентів обох вибірок найбільш виражені показники з самоповаги та ціннісних орієнтацій.

В цілому створення мотивації навчальної діяльності для студентів, що зацікавилися дистанційним навчанням є важливим і трохи суперечливим завданням для викладача. Перший етап — це залучити до процесу навчання, принаймні, увімкнути комп'ютер, зайти на потрібний Інтернет – ресурс і лише у такому разі можна переходити до наступних етапів навчання.

ВИСНОВКИ

Дослідження розглянутої проблеми показало, що сама по собі вона не нова, тому що проблему досліджували з давніх-давен багато вітчизняних і зарубіжних фахівців. Як показують дослідження, що триває вже не одне десятиліття, проблема оцінки ефективності є досить складною та багатоплановою і не має остаточного вирішення.

Отже, вільний доступ до інформації в Інтернеті суттєво змінює освітню парадигму та зумовлює зміни не тільки в системі навчання, але й у суспільстві.

Інтернет як важливе джерело зосередження інформації, яка представлена у світовій мережі, необхідно застосовувати в сучасній освіті для розвитку інформаційно-комунікаційної компетентності. Слід враховувати, що процес

навчання проходить у специфічному освітньому середовищі та передбачає певну діяльність як з боку викладача, так і з боку учнів. Для досягнення продуктивності електронної комунікації необхідний ефективний зворотний зв'язок, який здійснюється за допомогою Інтернету та програмного забезпечення.

Дистанційне навчання – це технологія, що ґрунтується на принципах відкритого навчання, широко використовує комп'ютерні навчальні програми різного призначення та створює за допомогою сучасних телекомунікацій інформаційне освітнє середовище для доставки навчального матеріалу та спілкування. Цій технології притаманна особлива навчально-пізнавальна мотивація, що створюється мережею Інтернет.

Відтак, ефективність дистанційного навчання залежить від організації та методичного якості використовуваних матеріалів, і навіть майстерності педагогів, що беруть участь в процесі.

Крім того, виділяється ряд характеристик, які мають бути притаманні будь-якому виду дистанційного навчання, щоб його можна було розглядати як ефективне: дистанційне навчання передбачає більш ретельне та детальне планування діяльності учня, її організацію; чітку постановку завдань та цілей навчання; доставку необхідних навчальних матеріалів.

Студенти часто обмежуються лише навчальними заняттями. У вільний час не виявляють інтересу до вчення. Слабким місцем вивчення додаткової літератури. Майже всі обмежуються підручником та конспектами лекцій.

Внаслідок дослідження нами було встановлено, що, на думку студентів, дистанційне навчання значно впливає на особистісний розвиток студентів, які навчаються дистанційно. Студенти загалом висловили позитивне ставлення до дистанційного навчання. А при виборі форми навчання (анонімна анкета) між традиційним та дистанційним навчанням 69% респондентів віддали перевагу другому виду навчання, взявши за основу можливість отримання диплома з найменшими витратами матеріальних та інтелектуальних сил.

Ми з'ясували, що на 1 місці стоїть самоповага, а на другому – ціннісні орієнтації. Це свідчить про те, що як студенти очники, так і студенти, що

навчаються онлайн здатні високо цінувати свої переваги, позитивні властивості характеру, поважати себе за них. Відповідно до методики SAT, високий бал за цією шкалою свідчить, по-перше, про здатність суб'єкта жити сьогоднішнім, то є переживати справжній момент свого життя у всій його повноті, а не просто як фатальний наслідок минулого чи підготовку до майбутньої "справжнього життя"; по-друге, відчувати нерозривність минулого, сьогоднішнього та майбутнього, тобто бачити своє життя цілісним.

В цілому, наше дослідження приводить нас до висновку, що дистанційну форму навчання можна назвати ефективною, але за умови, що дотримуватимуться рекомендації для успішної її реалізації.

Наша гіпотеза дослідження підтвердилася - у студентів дистанційного навчання в порівнянні зі студентами очниками більш виражена мотивація досягнення та характерний більш високий рівень самоактуалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко В. П. Засоби дистанційного електронного навчання і педагогічні технології. *Вісн. академії дистанційної освіти*. 2004. № 2. С. 2–5.
2. Ануфрієва Н. М., Зелінська Т. М., Туриніна О. Л. Соціалбна психологія. Навчально-методичний комплекс: Київ, 2006, 196 стор.
3. Баришнікова В.В., Авласенко-Канарович О.О. Основні переваги та недоліки дистанційної освіти: Дистанційна освіта в Україні: інноваційні, нормативно-правові, педагогічні аспекти: зб. наук. праць матеріалів І Всеукраїнської науково-практичної конференції, 16 червня 2020 р., м. Київ, Національний авіаційний університет / наук. ред. Н.П. Муранова. К.: НАУ, 2020. С. 13-14.
4. Бондаренко В. В. Основи дистанційного навчання: навчальний посібник. Х.: ХНАДУ, 2013. 172 с.
5. Десятов Т.М. Дистанційне навчання в системі неперервної професійної освіти. *Педагогіка і психологія*. 2003. № 1. С. 75-80.
6. Екстрене дистанційне навчання в Україні: Монографія / За ред. В.М. Кухаренка, В.В. Бондаренка. Харків.: Вид-во КП «Міська друкарня», 2020. - 409 с.
7. Капліна Г.А., Котова Л.В. Проблемні питання регулювання праці науково-педагогічних працівників в процесі використання дистанційних форм освіти. URL.: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=app_2013_28_14
8. Коваленко А. Б., Корнєв М. Н. Соціальна психологія. Підручник. — К., 1995. - 304 с.
9. Кухаренко В. М., Рибалко О. В., Сиротенко Н. Г. Дистанційне навчання: Умови застосування. Навчальний посібник: Харків, 2015, 320 стор.

10. Кучаренко С. Соціальна установка: адаптаційна класифікація особистостей. *Психологія і суспільство*. 2015. № 1. С.92-101
11. Лукашенко І.М., Луценко О.Л. Психологічні аспекти навчання у віртуальному середовищі. *Вісник ХНУ. Серія: «Психологія»*. № 60. 2016. Харків. С 40-43.
12. Любчак В. О., Купенко О. В., Лаврик Т. В., Муліна Н. І., Кузіков Б. О., Возна І. В. Дистанційне навчання: досвід впровадження в українському університеті: Монографія. Суми; Вид-во СумДУ, 2009. 160 с.
13. Ляшенко І.В. Перспективи розвитку дистанційного навчання у вищій школі. URL.: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=2682
14. Мазур В.М. Дистанційні освітні технології в підготовці психологів. *Актуальні проблеми психології: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. 2009. Том 7. Вип. 20. Частина 2. С.5-7.
15. Міністерство освіти і науки України. Дистанційна освіта. URL.: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/distancijna-osvita>
16. Психологія і педагогіка у протидії пандемії COVID-19: Інтернет-посібник / за наук. ред. В.Г. Кременя ; [координатор інтернет-посібника В.В. Рибалка ; колектив авторів]. Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2020. 243 с.
17. Палат Е. С. Педагогічні технології дистанційного навчання. *Міжнародний семінар «Суспільство в мережі – е-технології для всіх»: Київ, 25-27 листопада, 2013*, стр.12-14.
18. Положення про дистанційне навчання / Наказ міністерства освіти і науки України від 25.04.2013 № 466. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 30 квітня 2013 р. за № 703/23235.
19. Положення про дистанційне навчання, затв. наказом Міністерства освіти і науки України від 25.04.2013 р. № 466. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13#Text>
20. Про затвердження Положення про дистанційне навчання. URL.: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13>.

21. Рекомендації щодо впровадження змішаного навчання у закладах фахової передвищої та вищої освіти: МОН. URL.: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishchaosvita/2020/zmyshene%20navchanny/z-mishanenavchannia-bookletsreads-2.pdf>.
22. Рябова З. В. Професійне зростання педагогів в умовах цифрової освіти. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2020. Вип. 80 (6). С. 369-385. URL: <https://doi.org/10.33407/itlt.v80i6.4202>
23. Самолюк Н. Актуальність і проблемність дистанційного навчання. *Нова педагогічна думка*. 2013. № 1.1. С.193. URL.: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npd_2013_1_50.
24. Смульсон М.Л. навчання: психологічні засади: монографія / за ред. М. Л. Смульсон. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. - 240 с.
25. Танась М. Дистанційна освіта в дидактичній концепції. *Вища освіта України*. 2002. № 1. С. 79-82.
26. Туз В. Тримай дистанцію. Навчання для тих, кому ніколи. *Галицькі контракти*. 2004. № 26. 28 червня. С. 48
27. Чернівецький торговельно-економічний інститут державного торговельно-економічного університету кафедра фінансів та банківської справи. Вплив пандемії на соціально-економічні процеси в Україні та світі. Матеріали вузівської наукової студентської інтернет-конференції, м. Чернівці, 14 квітня 2022 р. Чернівці: ЧТЕІ ДТЕУ, 2022. 101 с.
28. Шворак К. В Медіакомпетентність та медіаграмотність – базові компетентності педагога НУШ. *Молодий вчений* № 12.1 (64.1), 2018. С. 9-12.
29. Шуневич Б. І. Тенденції розвитку дистанційного навчання у зарубіжній вищій школі. URL.: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/ITZN/em7/content/08sbishf.htm>.
30. Яценко Г. Ю. Феномен комунікативності в системі ціннісних пріоритетів дистанційного навчання: фактори інтенсифікації: Монографія. – Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. 122 с.

31. Berezhna S., Prokopenko I. Higher Education Institutions in Ukraine during the Coronavirus, or COVID-19, Outbreak: New Challenges vs New Opportunities. *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*. 2020. Vol. 12, Is. 1 Sup. 2. P. 130-135
32. Brammer S., Clark T. COVID-19 and Management Education: Reflections on Challenges, Opportunities, and Potential Futures. *British Journal of Management*. 2020. Vol. 31. P. 453-456
33. Frischherz B., MacKevett D., Schwarz J.(2018). Digitale Kompetenzen an Fachhochschulen. *Die Hochschullehre*, Jahrgang 4/2018,S. 77-89. URL.: www.hochschullehre.org. DOI: 10.3278/HSL1804W
34. Katz D. and Lasarsfeld P. F. Personal influence. Glencoe, 1955. 318.
35. Making a European area of lifelong learning a reality. European Commission.URL.: <http://ec.europa.eu/education/>.
36. Prokopenko I., Berezhna S. Higher Education Institutions in Ukraine during the Coronavirus, or COVID-19, Outbreak: New Challenges vs New Opportunities. *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*, 12 (1 Sup 2), 2020. 130 – 135 p.
37. Schütz-Pitan J., Weiß T., Hense J. (2018). Jedes Medium ist anders: Akzeptanz unterschiedlicher digitaler Medien in der Hochschullehre. *Die Hochschullehre*, Jahrgang 4/2018, online unter: www.hochschullehre.org
38. Thomas W., Znaniecki F. *The Polish peasant in Europe and America*. 2nd edition. New York: Alfred A. Knopf, 1927, vol. 1, 1115 p.